

FIGYELŐ

EGY „TALÁLT DRÁMA” MEGTISZTÍTÁSA

A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. Az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutatóintézetének sorozata

A kötetet összeállította, a Bevezetést, a Jegyzeteket, valamint a Bibó István és társai peréről szóló Tájékoztatót írta Kenedi János. Előszó: Kende Péter. A dokumentumok szövegeit gondozta: S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 216 és 4 oldal, 480 Ft

„Az egyik nagyon kellemetlen, nagyon értelmes nyomozó azt mondta: »Kérem, mi ismerjük ezt. Most minden bagatell, de ha sikerült volna, akkor maguk óriási eredményes összeesküvésnek tüntették volna fel ezeket.« Ezzel a megjegyzéssel igazolta, hogy nagyon jól ismeri a magyar összeesküvések szellemét. De engem nem ismert elég jól.”

(INTERJÚ BIBÓ ISTVÁNNAL.
In: ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN)

1

A legújabban megjelent Bibó-könyv anyaga az emberi gondolkodás történetében nem gyakori, de a „zoon politikon” utópiákba hajló eszmevilágának és erkölcsi idealizmusának cselekvő érvényesítésével együtt járó e világi kockázatokat illetően mégsem szokatlan kényszerhelyzetben jött létre. Hogy mindjárt a legmesszehangzóbb példát említsem: akár csak Szókratész védőbeszéde athéni bírái előtt. Ez a kiadvány ugyanis az 1956-os magyar forradalom „egynapos” (s később, ezért az egy napért s annak „kisugárzásáért” 1958. augusztus 1-jén életfogytiglani szabadság-

vesztésre ítélt) államminiszterének a forradalommal és a szovjet intervenció folytán kialakult magyarországi helyzet minden érdekelt fél számára elfogadható kezelésével kapcsolatos nézeteit foglalja össze; „műfaját” tekintve pedig rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek formájában, tehát a Kádár-rezsim politikai rendőrségének a „szerkesztésében”. – A rendőrségi vallatósobákban rögzített dialógusok aztán kiegészülnek Bibó Istvánnak a forradalom utáni tevékenységét dokumentáló írásaival. A kiadvány anyagát összeállító Kenedi János ugyanis ezeket a dokumentumokat (a majdani ítélet szóhasználatával: „ellenforradalmi jellegű tanulmányműveket”)akönynyebb és teljesebb megértés kedvéért szerencsés elgondolással a kihallgatási jegyzőkönyvek tematikájához illesztette. (Ugyanazt a módszert alkalmazva, mint az 1956-os Intézet kiadásában 1995-ben megjelent BIBÓ ISTVÁN. ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN című kiadvány.)

A FOGOLY BIBÓ ISTVÁN VALLOMÁSAI AZ 1956-OS FORRADALOMRÓL című könyv mind az életút, mind pedig az életmű szempontjából – ahogy mondani szokás – hézagpótló kiadvány. Jóllehet Kenedi János terjedelmes BEVEZETŐ-jének vége felé fölteszi a nem éppen szónoki kérdést: „teljes és hiteles” kiadványnak tekinthető-e ez a munka, miután részletesen és elégségesen okadatolta, hogy ebben az esetben „egy koncepció per kiadásánál... nem lehetséges mind a két filológiai kívánalomnak eleget tenni”. A kíséző szövegekből a figyelmes olvasó számára meggyőzően kiderül az is, hogy erről nem Kenedi János tehet, akinél egyébként aligha van ma alaposabb ismerője Bibó István életének és eszmevilágának. Adódhatnak azonban olyan helyzetek, amikor mindez nem elég, s a jelek szerint Bibó István ügye négy évtizeddel a letartóztatása után is változatlanul ebbe a kategóriába sorolódik, amikor „mindez már történelem”, vélné a naiv olvasó. A kiadvány előszóírója, Kende Péter is érinti ezt a filológiai (?) problémát: „Az eredeti kihallgatási anyag, a maga végeláthatatlan is-

méltódszásaival és mások ügyeibe is átkalandozó kérdéseivel sok száz gépelt oldalra rüg. A kötet összeállítását elötte mindenekelőtt arról kellett döntenie, hogy a kihallgatások próbatételét időrendben vagy tematikai csoportosításban szemléltessük. Akár így, akár úgy, mindenképpen csak dokumentumválogatás alapján tehettük.”

Bevezetőjében pedig Kenedi János is tételen felsorolja, mi az, aminek szükségképpen ki kellett maradnia ebből a történelmi forráskiadványnak is szánt könyvből: 1. mindannak, amit a Belügyminisztérium urai eltüntettek Bibó anyagából 1989-ig (és azóta?...); 2. „nem vettünk föl a kötetbe olyan jegyzőkönyvet, amelyben Bibót pusztán egyes személyekkel folytatott magánbeszélgetéseiről vallatják”; 3. „...nem található meg kötetünkben mindannak – az utókor számára fölöttébb érdekes és ez idáig nagyjából föltáratlan – szervezkedésnek életteli historikum, ami a történelem privát forrásainak másféle szövegkritikai megközelítését kívánja, mint amelyet a rendőrségi kihallgatások jegyzőkönyveinek publikálásához alkalmaztunk. És Bibó István–Göncz Árpád–Regéczy László perének tényhű történetét se találja meg az olvasó e kötetben”; 4. „...a kihallgatási jegyzőkönyvekből is kihagytuk azokat, amelyekben Bibót nem a nyilvánosság elé szánt cselekedeteiről vallatják”.

Dodonai értelmű mondatok, s főleg: mi a praktikus céljuk, ha az elhagyások következtében a kiadvány tanulmányozójának nem áll módjában eldöntenie, hogy indokoltan és helyesen járt-e el az anyag összeállítója? S amikor e nem éppen szokványos/klasszikus filológiai problémák kezelésének összegezése során mintegy „becsületszóra” kijelenti, hogy „ezt találtuk tisztességes megoldásnak”, kétségtelenül tisztességes szándékainak a nyomására így folytatja: „Átmenetileg. Egészen addig, míg nem érkezik el a kutatás ideális állapota: a teljes és hiteles publikáció ideje.” Az olvasó nem tehet mást, mint hogy fejét hajt a rendőrségi kényszerhelyzetben született könyv összeállítójának más természetű (?) kényszerhelyzete előtt, s csak magában jegyzi meg, hogy ezek szerint mégiscsak rendelkezésre állhat egy s más azokból az anyagokból is, amelyeket „eltüntettek”; s eltűnődik, hogy *ki* az – *kik* azok –, akik nyilván hatalmi szóval meghatározzák majd, hogy mikor érkezik el „a teljes és hiteles publikáció ideje”. – Egyelőre be kell érünk azal, amit a kötet rövid, utószószerű TÁJÉKOZ-

TATÓ-ja közöl a kiadvány forrásairól: „a Belügyminisztérium Központi Irattárába került iratok... A levéltári kutatás mai feltételei mellett ezek nem hozzáférhetők”. – Egyszermind tudomásul kell tehát vennünk, hogy hol vannak a „szabad kutatás” határai – 1996-ban.

2

A hosszú tiltás és a ki tudja, meddig tartó utó-cenzúra kényszere feltehetően az egykori belügyi és rendőrségi iratokból akaratlanul is felszínre bukó tények szférájára vonatkozhat. Ha az ember ilyen jellegű könyvet vesz a kezébe, aligha tudja elnyomni magában a kulisszák mögé rejtett tényeknek szóló izgatott kíváncsiságát. Az ilyenfajta s tulajdonképpen olcsó kíváncsiság bennem is kielégületlenül maradt. De egy mélyebb és más természetű megrendülés foglalta el a helyét olvasás közben: az örökkévalóság szempontjából tiszavirág-életű szenzációk és pikantériák helyett egy igazi nagy történelmi dráma katarziséban részesültem, s ezt a rendőrségi jegyzőkönyvekben rögzült „drame trouvée”-t – vagy ahogyan Kende Péter írja ELŐSZAVÁ-ban: „e kritikus életszakasz személyes próbatételét” – teljes-érvényűen és kétségbevonhatatlan hitellel jeleníti meg olvasói számára ez a könyv. A kiadványnak ugyanis, az én meggyőződésem szerint, ez a lényege. Számomra mindenestre ebben rejlik megjelentetésének igazi értelme és mondanivalójának a jövőhöz is szóló igazsága, amit érdemes (volna) a közelmúlt magyar történelméből magunkkal vinnünk az idővel. Ezt a „talált drámát” ugyanis a magyar történelem írta egyik kivételes, évszázadonként jó, ha egyszer megisméltődő pillanatában.

De a történelem csak „társszerzője” ennek a drámának. A konfliktushoz a történelemmé váló élet csupán a situációt szolgáltatja, de kell hozzá egy drámai hős is, egy ideamber, aki – egyetlenként – csakugyan a helyén marad (miközben szól a rádió, s azzal nyugtatgatja az ágyúörgésre rettegve ébredő országot, hogy „a kormány a helyén van”...). Szükség van valakire, aki egy nemzet forradalmának értelme, indokoltsága és becsülete védelmében táviratokat, leveleket, kiáltványokat, tervezeteket és emlékiratokat fogalmaz, s ezáltal

magára szívja a helyzet drámáját. Akár az élete árán is.

Ezen a ponton azonban a nekibuzdult hazafias képzelet könnyen beletévedhet a múlt századi történelmi olajfestmények kliséjébe. Életrajzi interjújában ugyanis maga Bibó vallotta meg: „...nem éreztem azt, hogy én komolyan halálos ítélet árnyékában vagyok...” – Pedig ott volt, csak nem tudta. Űgyével, személyével, sorsának gyakorlati kilátásaival a világpolitika vezető személyiségei foglalkoztak. Kibontakozási tervezetét Andropov küldte föl a Kremlbe, s adott róla részletes ismertetést Kádár Jánosnak. (Az eredeti szöveget azért nem adta oda; úgy látszik, a testvéri internacionalista segítségnek is megvoltak a maga határai...) S hogy ennek alapján-e, nem tudni: mindenestre Kádár János megkövetelte, hogy „ha a vizsgálat a megfelelő állapotba jut, akkor a dolog politikai részét a KB elé kell hozni”. (A Központi Bizottság 1957. június 22-i ülésén.) Az úgynevezett „harmadik világ” nagy tekintélyű vezetője, Nehru pedig egyenesen Moszkvában és Budapesten interveniált Bibó és Göncz érdekében.

Bibó gyanútlanágának természetes magyarázata emberi természetében rejlik; részint abban, amit Kenedi találóan az ő „megátalkodott jóhiszeműségének” nevez, részint pedig abban, hogy Bibó tökéletesen mentes volt mindenfajta kóros ön- és fontosság-tudat-túltengéstől, amire jellemző példa, hogy amikor a Petőfi Párt vezetőségi megbeszélésén valaki őt javasolja miniszternek, s a javaslat fölött „több mint másfél óras vita keletkezett – vallja 1957. május 27-i kihallgatásán –, melynek során én arra hivatkoztam, hogy a kritikus helyzetben nem indokolt magamfajta névtelen embert ilyen helyre állítani”. Vagy: 1956. november 3-án egy akadémiai ülésen valaki arról értesíti, „hogy miniszter vagyok... Erre fölkeltem, odament Nizszalovszkyhoz, közöltem vele, hogy állítólag miniszter lettem”. S 1957. augusztus 15-i kihallgatásán azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen társadalmi erőkre, politikai erőkre támaszkodott, amikor „expozejával házalt a követéseken”, ezt válaszolta: „Én személy szerint nem voltam abban a helyzetben, hogy társadalmi erők mozgatójának gondoljam magamat.”

Ezek is tények persze, nyilván fontosabbak s egy leendő drámaíró figyelmére inkább érdemes tények, mert egy rendkívüli jellem

nyilatkozik meg póztalanul bennük, mint az úgynevezett nyomozati tények – hogy például mikor és miért ment el Bibó 1957. november 4. után a francia kulturális attaséhoz, Turbet Delofhoz. (Milyen groteszk játéka a személyes emlékezetnek, hogy vagyunk még néhányan, akik a szóban forgó jeles franciát a valahai Eötvös-kollégium bentlakó tanáraként személyesen ismerhettük, s jól emlékezhetünk gyakori dühkitöréseire, valahányszor az infantilis kollégistahumor szobája ajtaján a névtáblája feliratát kiegészítette, illetéknéppen: Turbet Delof’as... Amikor pedig Bibó Nagy Imrének szánt levelében azt olvasom, hogy a „Magyarok” kezdetű kiáltványát „több embernek hólabda-terjesztésre átadtam”, eszembe jut, hogy nem sokkal őrizetbevétele után Juhász Ferenc emlegette a New York-házbeli közös szobánkban, hogy még 1956 novemberében találkozott Bibóval a Szemlő-hegy utcában, amint éppen kiszögezte az egyik fára ennek a kiáltványnak a gépiratmásolatát, és neki is odanyomott egyet olvasásra és terjesztésre...)

A rendőrségi jegyzőkönyvek szövegének mintegy negyedrésze tartalmaz ilyen és ehhez hasonló tényeket, amelyek negyven év múltán nemigen keltenek a mai olvasókban különösebb izgalmakat, bár akiket akkor érintettek, azok számára mindez esetleg súlyos börtönévekben mérhető következményekkel járt. Olvasás közben legalábbis azt éreztem, hogy a nyomozati tények, amelyeket nem ismer(het)tem, valamiképpen érdektelenek. Ellenben amit ismerhettem, korábban, nyomtatásból, főleg a *Válaszból*, vagy hallhattam a szegedi egyetem katedráján elhangzott előadásaiiban, az a klasszikus drámák tragikus dimenziójával gazdagodott.

A különleges színtér következtében. A szöveg háromnegyed része ugyanis a bibói társadalomfilozófia párviadala – ahogyan Kende Péter írja – a hónapokon át tartó „ismételt és hosszadalmas kihallgatással”, annak „inkvizíciós hangnemével és a rabtartók sajátos észjárását követő tematikájával”, amelyben rövid távon (?) csak az egyetlen napig volt államminiszter lehet a vesztes fél. De éppen ebben a több hónapra át „célzott” nyomozói korlátoltsággal folytatott tusakodásban bomlik ki mindaz, amit a kiadvány címe ígér, ismétlem, teljes hittel: az *igazi corpus delicti* – a korábban is, az-

óta is, jobbról-balról egyaránt „harmadikutas”-nak bélyegzett bibói gondolat. Bibó egyébként a politikai rendőrség előtt is vállalta ezt a címkét: „*Nem tekintem magam politikusnak* – jelentette ki 1958. január 21-i kihallgatásán –, *hanem harmadikutas teoretikusnak.*”

3

Az ideaember drámájáról beszéltem az imént, de nevezhettem volna egy lehetséges Németh László-dráma lehetséges hőségnek is Bibót, aki csak annyiban különbözik Németh László történeti drámáinak a hőseitől, amennyiben a gondolkodása, de még inkább a magatartása különbözött „in vivo”, mondjuk, a VII. Gergelyétől. Mind a ketten szerették az igazságot, és gyűlölték a hazugságot, de Bibóból hiányzott a hatalmat: Henrik császárt Canossára kényszerítő akaratervényesítés megszállottsága vagy az a konokság, amely az „eklézsia-megkövetést” is „eklézsia-megtérítési” kísérletté változtatja. Ezek a nyomozati jegyzőkönyvek pontosan tükrözik is tényszerűen, hogy – főleg Magyarország akkori helyzetének megítélésében – az államfogyolnézeteinek elsődrendű forrása, részint a háború előtt keletkezett esszéivel, s még közvetlenebbül a forradalom napjaiban megjelentetett három cikkével – Németh László. – „...*a közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmüt talál elkövetni* – írta Németh László az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számában megjelentetett EMELKEDŐ NEMZET című cikkében –, *amit később nem lehet jóvátenni. S a kissé távolabbi veszély, hogy mialatt az egész fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonulása felé fordul, az új pozíciók felé törtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból 1919-es kurzust csinálnak.*” – Az 1956. október 28. körül elkezdett esszéjének (A FORRADALOM ALATT) legeyszerű Bibó leszögezi: „*Minden forradalom jogot formál és joggal bír arra, hogy az általa kivívott rend körvonalait megszabja, és ezek a körvonalak nem feltétlenül azonosak azzal, amit az ország többsége általános választás során magáévá tenne.*” Bibó tehát, aki évekkorábban megalkotta a „*határozott forradalom*” fogalmát, ennek a szellemé-

ben a népfelség elvét is csak határolt keretek között véli célszerűnek átültetni a napi politikai gyakorlatba, s mindjárt ki is fejtí, hogy miért: „...*a magyar forradalom hordozói, a magyar ifjúság, a magyar munkásság és a magyar hadsereg, melyek elsöprö többségükben szocialista és tekintélyes részükben kommunista meggyöződésűek, semmiképpen sem azért ontották vérüket, hogy egy ilyen restaurációt létrehozzanak.*” (A „*kiontott vér*”-re való hivatkozás, meggyöződésesem ez, nem szónoki fordulat, hanem a személyes felelősségérzet megnyilatkozása. Ezt a feltételezést igazolhatja a „*hólabda-szerű terjesztésre szánt*” kiáltvány is alábbi mondataival: „...*felelőtlenség volna tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását.*” S ez a mélyen átélt, személyes vagy, ha tetszik: „*miniszteriális*” felelősségérzet tartja vissza attól, hogy további fegyveres ellenállásra buzdítson.)

A második alapvető egyezés, amely a magyar társadalom jövőendő életének kívánatos modelljére vonatkozik: „*Végzetes tévedés lenne, ha a feltámasztott pártokkal nem kívánt kísérletjárásként az akkori pártélet szelleme is visszatérne* – olvasható a PÁRTOK ÉS EGYSÉG című Németh László-újságcikkben, amely ugyancsak 1956. november 2-án látott napvilágot az *Új Magyarország* hasábjain. – ...*Van azonban ennek a sokpártrendszernek nagyobb veszélye is* – folytatódik Németh László figyelmeztetése –, *mint a hajdani pártok tülekedésének, kicsinyességeinek a feltámadása, a meggyűlölt rendszerrel együtt szétépheti azt a szocializmust is, amelyről fiatalon álmotunk, s amelyhez a letűnt rendszer bünei közt is ragaszkodtunk.*” – Az 1956-os forradalom jellegét, természetét elemző Bibó-esszéiben pedig ezt olvashatjuk ugyanerről: „*Mindenekelőtt el kell fogadnunk a forradalom erőinek azt a jogos igényét, hogy a kialakuló új magyar demokrácia szocialista és demokratikus alapszerkezetét meghatározzák és oly módon biztosítsák, hogy azt ne lehessen utóbb sem az idősebb korosztályok és restaurációs erök szavazatával megdönteni.*” Kényszerű rózsadombi, Berkenye utcai magányában („*csak élelemvásárlás idejére hagytam el lakásomat*”, vallja ezeknek a napoknak a személyes eseménytörténetéről az ávón) ezeket a maga számára, gondolatait tisztázó és rendszerező igénnyel papírra vetett mondatokat olyasmivel meggyanúsítani, hogy „a szocializmus bi-

zonyos vívmányait” (sokszorosan kompromittált kifejezés, belátom, de mit lehet helyette használni?) féltő kijelentéseket akár csak öntudatlanul is valamiféle opportunistá ösztön sugallta volna, egyszerűen lélektani képzelenség. (Ellenben tény, hogy amihez őszintén ragaszkodott, annak radikális likvidálását egy emberöltővel később elvégezték azok a politikai erők, amelyek *akkor*, 1956-ban, a barikád másik, Bibóval szembeni oldalán álltak...)

A szocializmus ügyének és sorsának a kérdésében elfoglalt álláspont az akkori világ-helyzetben, a hidegháború kellős közepén persze nem elvont teoretikus probléma, s aki ezt bármilyen formában és szándékkal érinti, annak nem lehet figyelmen kívül hagynia a Szovjetunió létét. Ezzel Németh László is, Bibó István is tökéletesen tisztában volt. – Az 1957. május 27-én felvett rendőrségi jegyzőkönyv tanúsága szerint a Parasztpártnak 1956. november 2-án délután tartott megbeszéléséről tett vallomásában Bibó István előadta, hogy Farkas Ferencsel együtt annak a nézetének adott kifejezést, hogy „...*sem a semlegességet, sem a Varsói Szerződésből való kilépést nem lehet egyoldalúan kimondani, hanem csupán nemzetközi, vagyis kölcsönös megegyezés alapján. Politikailag pedig az volt az álláspontunk, hogy a semlegesség kimondása az országban is és külföldön is azt a téves benyomást fogja kelteni, hogy Magyarország Ausztria és Svájc pozíciójára törekszik, amivel az a téves képzet is jár, hogy politikailag is, társadalmi rendjében is a kapitalista világhoz akar csatlakozni. Mi viszont mindnyájan egyetértettünk abban, hogy Magyarországnak szocialista társadalmi rendjét meg kell őriznie, ahogyan azt Németh László aznapki újságcikkében kifejtette*”. (Az én kiemelésem – DM.) Soha ilyen közel nem került egymáshoz ez a két gondolkodó, mint 1956 magyar forradalmának a megítélésében. Köztudott, hogy a KISEBBSÉGBEN társadalomképének bizonyos elemeit Bibó határozott kritikával fogadta.

Végül pedig mind a ketten találkoztak abban a (Bibónál inkább természetes, Némethnél inkább meglepő) belátásban, hogy „*ebben az új helyzetben nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzoszlopaként előtte járni követnie, hanem a költőnek a nemzetet*”. (Németh László: NEMZET ÉS ÍRÓ. In: *Igazság*, 1956. november 3.) Egyebek mellett ezért is tekintette célszerűtlen irodal-

miaskodásnak Bibó, hogy a hajdani Parasztpárt Petőfi Párt néven próbál feltámadni.

4

A magyar társadalom helyzetének és kívánatos útjának a tisztázását célzó s e könyvben is olvasható írásaival, valamint forradalmi tevékenységével Bibó nem valamilyen doktrínát akart ráerőszakolni a magyar helyzetre. Az egymást kizáró, a másik fél megsemmisítésére törekvő kardos ideológiák és véres politikai indulatok arénájában egyeztető szerepre törekedett; annak az embernek a higgadt és szívós türelmével, aki világlátésben hitt abban, hogy a legreménytelenebb helyzetekben is meg lehet találni (de legalábbis erkölcsi kötelesség megkísérelni) az együttműködés módjait, meghozza meggyőződésünk feladása nélkül. Így például az új alkotmányt (amelyet elképzelése szerint egy „forradalmi alkotmányozó nemzetgyűlésnek” kellett volna meghoznia). Ezt a nemzetgyűlést, ahogyan 1958. január 21-i kihallgatása során előadta, „*kommunisták nélkül el sem képzeltem. Természetesen olyan kommunistákra gondoltam, akik ezt a megegyezést képesek elfogadni. Úgy láttam, hogy a kommunizmus alapelveinek feladása nélkül is lehetséges egy proletárdiktatúra nélküli berendezkedés elfogadása, különösen akkor, ha a szocializmus alapjai le vannak fektetve és biztosítva vannak*”. A hetvenes években pedig „belső rendelkezésre” írt könyvnyi terjedelmű tanulmányt, amelyben Ciprus és Észak-Írország helyzetének történelmi, politikai, erkölcsi szempontból egyaránt elfogadható kompromisszumokon alapuló rendezésére tett javaslatokat. S ebben az egész pályáját átható és mozgató törekvésében nem a „*hamis realisták*” elvtelen, cinikus kompromisszumkészsége vezette, hanem – ismét csak Kenedi János pontos kifejezésével élve – „*megátalkodott jóhiszeműsége*”. Persze éppen ez a halálig eleven jóhiszeműség keverte olyan látszatba, hogy a hazai polgárok is, de a munkásmozgalom képviselői is az „idegennek” kijáró gyanakvással fogadták a becsületes alkura irányuló erőfeszítéseit, mint olyan emberét, aki „nem a mi kutyánk kölyke”.

Ferenczy Béni-ről és Hatvany Lajos-ról mondotta egyszer Somogyi Loli, hogy mind a ketten „tour-retour osztályidegenek” vol-

tak, mert osztályukkal szembefordította őket meggyőződésük, ahová pedig meggyőződésük alapján tartozhattak volna egy utópisztikus berendezkedésen alapuló világrendben, onnan tehetségük autonómiája és erkölcsi szuverenitásuk miatt ebrudalták ki őket. Nos hát ilyen „tour-retour” magányosság volt/lett Bibónak is az osztályrésze. De, valljuk meg, van is abban valami érthetetlen, hogy valaki érdek nélkül vigye vásárra a bőrét. Ez a megértés nélfeljebb azoktól várható el, akik képesek megsejteni és átérezni, hogy az utópiának a mindenkori realitáshoz való, tárgyilagosan higgadt közelítési kísérlete is lehet „érdek”, mégpedig magasabb rendű emberi érdek.

5

Az életnek nincsenek irodalomelméleti vagy esztétikai fenntartásai a cselekménybonyolítást illetően, és a szinfalhasogató effektusok sem feszélyezik, ha a szükség úgy hozza magával. Nincsen ez másképpen a börtönben sem, s én ennek a talált drámának a csúcspontját, mintha Arisztotelész tragédiaiefelfogása jelölte volna ki a helyét, a letartóztatott és fogva tartott élet cselekményének a közepe táján találtam meg az 1957. július 4-i kihallgatási jegyzőkönyv záró részében, amikor is a korábbi nyomozati anyag összegezésére került sor: milyen kívánatos államformát és társadalmi rendet képzel(t) el Bibó István a magyarság számára?

„KÉRDÉS: A konszolidálást ön természetesen a köztársasági államforma és többpártrendszer mellett, valamint proletárdiktatúra nélkül gondolta?

FELELET: Lényegében igen. A konszolidálást többpártrendszerrel és proletárdiktatúra nélkül gondoltam. Az államforma tekintetében én az elnevezésre súlyt nem fektettem, és a népköztársaság kifejezést csak azért nem használtam, mert ezt a proletárdiktatúrával összekapcsolták.

KÉRDÉS: Polgári köztársaságot értett ezen?

FELELET: Nem. Egy olyan államformát, amiben a demokratikus szabadságjogok teljes érvényesülése mellett a szocializmus építése is folyik. Megjegyzem, hogy én a demokratikus szabadságjogok közé az úgynevezett gazdasági szabadságot, a kizsákmányolás szabadságát nem soroltam közé.

KÉRDÉS: A kapitalista restaurációs erők ellenállásának letörését hogyan gondolta el?

FELELET: Meg voltam győződve arról, hogy a kapitalista restaurációs erők komoly fegyveres erővel nem rendelkeznek, és úgy gondoltam, hogy a szocialista vívmányok biztosításával, valamint különféle új jogszabályokkal biztosítani lehet azt, hogy a kisvállalkozások méretein túllépő kapitalizmus ne tudjon újjászületni.

KÉRDÉS: Hol van a világon olyan állam, amelyet ön itt elmond, ami az ön expozéjának és tervezetének lényege?

FELELET: Nincsen ilyen állam a világon. Abban a meggyőződésben voltam, hogy Magyarországon, ahol a nagytőke kisajátítása tíz év óta megtörtént, speciális feltételei vannak egy ilyen rendszernek, és ez mint példa a kapitalizmusba belerögződött államok számára is igen mozgató és izgató hatású lett volna.

KÉRDÉS: Ez lett volna a Bibó-féle új társadalmi rend?

FELELET: Ezt nem magamról neveztem volna el, hanem »demokratikus szocializmusnak« vagy »szocialista demokratizmusnak«.

KÉRDÉS: Ezek az ön nézetei régen is, most is revisionista nézetek, a kapitalista társadalmi rend fokozatos visszaállításának elméletei.

FELELET: Én nem így fogtam fel őket.”

Ez volt az a rész, amikor olvasás közben katartikus erővel döbbsentem rá, hogy ezeknek a jegyzőkönyveknek a horizontja hirtelen visszahatólag is kiszélesedik; hogy a magyar helyzet elemzésére rárakódik egy hatalmasabb kérdés, nevezetesen, hogy milyennek kellene lennie az emberi társadalmak kívánatos – mondjam úgy, hogy emberhez méltó? – modelljének, nemcsak nálunk, nemcsak a mi tágabb régióinkban, Kelet-Közép-Európában, amelynek a „nyomorúságáról” éppen ő irt nagy tanulmányt alig egy évtizeddel korábban, de egész Európában, sőt: az egész világon. Mert ebben a részben egyfelől nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy a magyar politikai rendőrség nem a tettek, hanem a gondolat ellen készít elő koncepciók politikai pert, amely látszólag ugyan tényekre van alapozva, de egyáltalán nincs tekintettel a legfontosabb tényre: az úgynevezett emberi tényezőre, amelynek a „védelmében” suhogtatja a gumibotot, még kevésbé annak történelmi szerepére, vágyaira és reményeire. Más-

részt, amiről itt szó van, az legalább olyan súlyos kérdés az emberi világ számára, mint az, hogy mozog-e a föld, vagy hogy honnan származik az ember, és mi a küldetése (ha van). Ezt a drámát tehát, amely az 1956-os Intézet kiadványának a lapjain feltárul a meg sem szüntette megőrzött ÁVH alkalmi színpadán és szcenizálásában, Németh László mellett megírhatta volna akár Brecht, Camus vagy Dürrenmatt is; akinek a képzeletét és inspirációját mozgásba hozta a XX. században a társadalmat átgyűrő, történelemformáló voluntarista politikai vasakat („vasököl”) és az utópiák magasabb rendű, de elárvult emberi érdekének a konfliktusa. – S a bibói életútban és életsorsban tájékozottabb olvasónak ezen a ponton könnyen eszébe juthat a Bibó börtönéletének egyik epizódjában jelentkező *ellenpont* is, amelyet ő maga mondott el az Oral History Archivum részére készített életrajzi interjúja során:

„Ezek után történt meg az egyetlen megverésem. [Márianosztrán, egy »foglolyázadás« retorziójaképpen – DM.]

Nem tudom, hogy nekem az öregséget respektálták-e, de én jóval kevesebbet kaptam, mint Kertész Dezső. Azt a keveset is elég rosszul viseltem, mert az első vesetájékra kaptuk az ütést, és én reflexszerűen minden ütés után fölugortam egyenesbe...

És ezek után a nyomozó közölte velem, hogy ő egy nagykunsági kubikos származék. Ő ismeri a mesterségét, és ha ő akarja, akkor én a sarokban fogok nyivákolni és saját ürülékemben és vizeletemben úszni. Ezt is el tudja érni.

Mindaz engem mély szomorúságra gerjesztett, mert hiszen én valamikor rettentő szenvedélyesen vettem részt a munkáskaderek gyors átképzésében, és ha elgondolom, hogy ezek közt akadtak olyanok, akiket Rákosiék arra tanítottak meg, hogy hogy lehet egy embert sarokban vinnyogó, magát összecsináló ronccsá tenni, akkor ez nagyon szomorú eredmény.”

Hát igen: éppen „a nép fia” botozza azt a gondolkodót a proletariátus nevében, aki az ő sorsának a jobbtáji kényszerét átérezve szakított hajdan osztályával, és 1956 lázas napjaiban alkotmányba kívánta foglalni a földosztás visszafordíthatatlanságának tényét, és mindvégig hű maradt a magyar szegényparasztság ügyéhez. Olyasmit fejez ki ez a sorsfordulat, amit talán csak Shakespeare merne kimondani színpadán, de talán ő is csak a bohócaira és bolondjaira bízva.

Ebben a könyvben, illetőleg abban a világban, amelyre ez a könyv ablakot nyit, a demokratikus szocializmus hívét terelik az akasztófa felé egy elméletinek is felfogható vita keretében, s a diktatórikus szocializmus, magyarul: a proletárdiktatúra nevében. Bibó pörének (nemcsak a szó – jogos vagy jogtalan – büntetőjogi értelmében) a másik sarkalatos alapkérdése: miért foglalkoztatta ilyen intenzíven a nem marxista, „polgári” Bibót a proletárdiktatúra problémája? Ebből a könyvből fény derül erre is. A húsba és személyes sorsba vágó természetes okok mellett, s túl azon, hogy „*úgy láttam, hogy a proletárdiktatúra is nem a proletárok, hanem az értelmiségiek diktatúrája, és én ezzel értelmiségi létemre nem értem meg egyet*”; s túl azon, hogy célját el nem érő, de rengeteg szenvedést eredményező és „*az »ellenség« megtörésére létrejött óriási megfélemlítő apparátusa a maga belső törvényeit követve nem fogyasztotta, hanem csinálta az ellenséget, és hamarosan elérte, hogy a félelem és ellenségesség a valóságos ellenségről áterjedt az egész lakosságra*”, s hogy ily módon létrejött „*a túlnyomórészt bürokráciából és karhatalomból álló és a munkássággal, mint egészszel szemben álló párt*” (kiemelés az eredetiben – DM); továbbá túl azon, hogy „*volt már a történelemben nem egy rezsím, mely írakkal, munkásokkal és iskolás gyermekekkel hadakozott, de célját egy sem érte el, s ami a legfőbb, egy sem nevezte magát forradalminak és szocialistának*” – e gyakorlati, tapasztalati tényeken túl végső soron, de legmélyebben mégiscsak teoretikusa, sőt: filozófiai és teológiai kérdés volt ez a „*harmadikutas teoretikus*” Bibó számára.

Az akaratszabadság problémáját érintette. Ennek az első pillanatban talán meghökkenítő állításnak a kétségbevonhatatlan igazolásai rendre megtalálhatók ebben a kötetben. Amikor 1957. június 5-én az egyik nyomozó felteszi a kérdést: „*Őn ezek szerint azt akarja mondani, hogy önök, polgári politikusok a szocializmus ügyét féltették a Szovjetunióval szemben?*”, Bibó ezt válaszolja: „*Nem abból indultam ki, hogy én és elbarátaim vagy az indiaiak a szocializmus hivatott védői vagyunk a Szovjetunióval szemben, hanem abból, hogy a szocializmus maga is egy részkérdése, bár ma a legfontosabb részkérdése a szabadság kiterjesztésének. Az a felfogásom,*

hogy a proletárdiktatúra túlfeszítése, vagyis a szabadság nagyfokú korlátozása a szocializmus érdekében azzal jár, hogy a széles tömegeket egy reakciós, szocializmusellenes demagógia számára teszi fogékonyá. Én a szabadság ügyét a reakciótól és a proletárdiktatúrától egyaránt féltettem.”

A szabadság ügyének általánosabb és mélyebb kifejtését a kötetzáró EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET című összefoglalásban találja meg az olvasó, amely a cselekvés etikájának a fonalán a történeti gyökerekig, Leninig, sőt Marxig visszanyúlva jelent be különvéleményt: „Az a gondolat, hogy az emberi cselekedetek számára nincs abszolút erkölcsi értékmérő, már Leninnél és végsőleg Marxnál is megvan”, a létező szocializmussal kapcsolatban pedig öszerinte „a lényeges az, hogy egy olyan államvezetésről van szó, melyet súlyos történeti és ideológiai előzmények gátolnak abban, hogy erkölcsi aggodalmakkal a politikában helyt adjon, hogy ellenfelei politikájában erkölcsi motívumokat tételezzen fel, s azokat megértse...”. S nem mondja ugyan ki, de a szövegéből félreérthetetlenül kiderül, hogy a történelmi szükségszerűség, illetőleg a személyiség történelmi szerepének a marxista gondolatát is elutasítja magától, mert abban az emberi cselekedetek erkölcsét és felelősségét relativizáló, végsőleg pedig megszüntető ideológiát diagnosztizál: „...minden történelmi pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése”.

Erőfeszítés és jóakarát. Kulcsszavai ezek Bibó gondolkodói és emberi magatartásának. E két tényező életteljes-szerves kölcsönhatása alakítja ki az emberi cselekvés számára az akarat „határolt” szabadságát, s ennek a dialektikája egy bordában van szöve a predestináció protestáns hitével, amely az eleve elrendelés hitével sem menti föl a személyiséget cselekedeteinek a választás szabadságából következő és Isten színe előtt való személyes felelőssége alól.

7

Ha valaki ennyire képtelen az alakoskodásra, s látszólag ennyire félelem, magamentegetés és veszélyérzet nélkül fejtegeti a rendőrségi vallatósobákban is vád tárgyává tett gondolatait, ugyanazon a hangon, ugyanazzal a kö-

rültekintő és mindenre figyelő, tárgyyszerű alaposággal, ahogyan például a szegedi egyetem jogi karának a katedráján elemezte a demokrácia és szocializmus problémáit, vagy ahogyan a Válasz hasábjain fejtegette morál- és társadalomfilozófiai gondolatait a magyar élet és a térség legkényesebb kérdéseit illetően, akkor az emberben előbb-utóbb felmerül a gyanú, hogy nem egy megszállottat hallgat-e, akit a hite egyszerűen vakká tett helyzete veszélyeivel szemben, és egy tudatalatti szerepkényszer sugallatának a rabja? Bibó nem volt vak, és nem volt megszállott. Egyik visszaemlékezésében Lengyel Balázs elmondja, hogy amikor ő kiszabadult Fő utcai börtönéből, s Bibó még szabadlábon volt, tüzetesen kifaggatta a rendőrségi bánásmódról: arról is, hogy megverték-e, vagy egyéb módon kínózták-e? (A magyar politikai rendőrség módszereivel szemben nem is lehetett gyanútlan, hiszen 1945-től 1946 júliusáig a Belügyminisztérium főtisztviselője volt ő maga is, előbb a közigazgatási, majd a törvény-előkészítési osztályt vezette, ifjúkori barátja, az akkori belügyminiszter, Erdei Ferenc mellett, és sok mindent hallhatott arról, mi folyik az Andrássy út 60. pincéiben és országsszerzte a kapitányságok politikai osztályainak vallatósobáiban. Nyilván csak közvetett értesülések, hiszen az 1945-ben hivatalosan meg sem alakult, csak gyakorlatban tevékenykedő ÁVH olyan teljes körű autonómiát élvezett kezdettől fogva, hogy például 1945 nyarán Erdei Ferencet, a hivatalos látogatásra érkezett belügyminisztert egyszerűen be sem engedték a makói rendőrkapitányság politikai osztályára...)

Vagy a civilkurázi dolgozott benne? Bizonyára az is, hiszen a nemigen létező magyar polgári réteg egyik jellegzetes és kívánatos típusát testesítette meg, akit én azonban nem „polgárnak”, hanem testestül-lelkestül „civil”-nek mondanék inkább; de minden ízében nyugat-európai szabású civilnek, illetőleg hadd kölcsönözök egy szebb, mert pontosabb szociológiai kategóriát egy költőtől, József Attilától: „fehérek közt európai” volt, aki még ebben a képtelen helyzetben is meg akart szelidíteni vagy, ha lehet, el akart osztalni egy rémképet.

„E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolás-

mentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben a harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a több emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését.

[...]

Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valóságos vívmányainak bármiféle felszámolása, és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására. Csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit s azok nyomán az élet minden területét elöntő erőszakot és hazugságot, és azok felé a társadalmi technikák felé fordultak, amelyek ez ellen intézményes biztosítékot nyújtanak.

[...]

Eddig gyakorlatilag sehol sem tudott történelmi aktualitáshoz jutni az a szinte Kolumbusz tojászerű megoldás, amelyet a mindkét oldalról annyiszor lesajnált, kihasznált és kihasználás után eldobott kelet-európai paraszt-radikális mozgalmak ajánlottak: a nagybirtok és nagytőke radikális kizsájtítása s ugyanakkor a szabadság politikai technikáinak és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorrával való bevezetése, illetőleg megerősítése. S íme a magyar ügyben ez a megoldás, mely eddig a nagyobb történelmi erővel fellépő két rossz alternatíva között nem tudott érvényesülni, most egyszerre megjelenik egyedül lehetséges megoldásként.” (EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET.)

8

Köztudottan Churchilltől származik az az elmes mondás, hogy a demokráciának (természetesen szocializmus nélkül) rengeteg baja, hibája van, távolról sem tökéletes, de ez idáig még nem találtak ki jobbat. A kilencvenes évek Magyarországon mintha ennek az elcsépeelt churchilli szállóigének a szkémáját ragoznák tovább, mert egyre gyakrabban lehet hallani, hogy a kapitalizmus kiméletlen és ke-

gyetlen gazdasági szisztéma valóban, de ez idáig még nem találtak ki hatékonyabbat. (A józanul mérlegelő értelem akkor sem vonhatja kétségbe ennek az állításnak a közgazdasági realitását, ha olyanok is hirdetik manapság, hatalmi pozícióból, akik nem is olyan régen politikai „erkölcsük” alfajaként és ómegájaként vallották, s ezért kerülhettek a teljhatalom csúcsaira, hogy amennyiben a történelmi szükségszerűség nevében a Párt úgy kívánja, habozás nélkül vért is ontának, ha szükséges, még ártatlanok véréit is, nehogy a szegény mosónők törékeny termétét a tőke megtörje...) Sajnos nyilván igaz az is, hogy a demokratikus szocializmus eszméje nem ültethető át a gyakorlatba, de legalább annyit tegyünk hozzá, hogy ennél szebb és nemesebb utópiát még nem találtak ki az emberi történelemben. S ebben a vonatkozásban ellent kell mondanom a kiadvány előszóírójának, Kende Péternek, aki szerint „a »harmadikutas« szocializmus alapjára való helyezkedés” Bibó számára „csak arra szolgál, hogy vele a restaurációs természetű vádakat visszaverje”. Hát nem. Politikai elképzeléseinek, társadalomfilozófijának a lényege volt ez: a megőződése.

9

Éppen e könyv olvasása közben kérdezte meg tőlem valaki, hogy mindannak, amit Bibó képviselt, a demokratikus szocializmus nemes utópiájának miben rejlik az időszűrsége a kilencvenes évek Magyarországon. – Abban, válaszoltam önkéntelenül, amiért ma hallgatnak róla. Ennek az utópiának a tükrében ugyanis kínos szembesülésre kényszerülhet utókora. Olvassunk csak bele az 1956. november 6-án fogalmazott EXPOZÉ-ba:

„Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebről jelenti: az 1945-ös földreform fenntartását 20–40 holdas maximummal; a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását; a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrésztvényeken vagy nyereségrészesedéson alapuló közösségi tulajdonát; az egyéni és szövetkezeti szabadvállalkozás teljes lehetőségét, a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott keretek között; teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabad-

ság teljességét; a történet gazdasági és erkölcsi igazságtalanságok, jogfosztások és tulajdonelkobzások jóvátétele semmilyen vonatkozásban nem történik az azelőtti helyzet visszaállítása alapján; a magyar közigazgatás újjászervezése kisszámú minőségi kiválasztáson alapuló szakigazgatáson és választott laikus vezetők vagy bizottságok által vezetett helyi önkormányzatokon alapszik; a szabadságjogok között különös nyomatékkal nyer biztosítékot a teljes vallásszabadság.”

Ugyan vajon milyen érzésekkel olvassák ezt ma, egy magát „szocialistának” tételező hatalomgyakorlás évadján Bibó hajdani kihallgatói, koncepciók politikai perének nyomozói, Bodrogi és Csiki őrnagyok, akik a párt hű katonáiként ezekben a nézetekben a maguk iskolás szemináriumi fogalmaival nyomban felfedezték az ellenforradalmi restaurációs és revizionista törekvéseket, amelyekért minimum életfogytiglani büntetés jár a proletariátus nevében és védelmében? – Ezekben a kihallgatási jegyzőkönyvekben egyébként nincs nyoma orwelli vagy koestleri „ráhatásoknak”. Az erőszak szervezeti apparátus embereinek őszintén átélt gondolkodásmódja volt abban a történelmi helyzetben az igazán ördögi elem, amely azt a tényt, hogy például Bibó beadott egy levelet az USA nagykövetségére, hazánk belügyeibe való durva beavatkozásként értékeli, s őszintén felháborodik, amikor Bibó hasonlóképpen minősíti a szovjet tankok megjelenését Budapest utcáin. (Arról nem is beszélve, hogy a kihallgató a munkásszervezkedés szabadságának a követelését habozás nélkül „antikommunista szervezkedési kísérletként” értékeli az 1958. január 29-i kihallgatás során. „Freud öröme”, mondaná az ember, ha a dolog nem volna olyan véres...)

De van itt más is, mondhatná Shakespeare bohóca, ami legalább ilyen kínos. Mindezekelőtt az egész EMLÉKIRAT, amelynek negyven esztendővel később az ad időszereiséget, hogy a „magyar világ és a világhelyzet” egyetlen problémája sem oldódott meg azóta sem. (Legfeljebb alakot váltott a világpolitikai elemzők megfogalmazásában.) S ennek az összefoglalásnak is az a jövendőlésszerű része a leghátborzongatóbb ma, amelynek a realitását saját életének, életminőségének az alakulásában mérheti le ki-ki 1996-ban:

„Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel

szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az a technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagy vagyontöredékek fent leírt ősi és erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviseleti demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon.”

10

Bibó nem volt váteszalkat, s hiányzott is belőle minden ilyenfajta ambíció. Más fejével nem illik gondolkodni, de feltételezem, nem örülne neki, ha megérte volna, hogy negyven esztendővel korábbi aggodalmait prolongálta a történelem. De attól a gyanútól sem tudok megszabadulni, hogy éppen gondolatnak – vagy ha tetszik: utópiájának – a változatlan és egyre fájdalmasabb időszereiségében kell felismernünk az úgynevezett „Bibó-felejtés” új fázisának magyarázatát. A „Bibó-felejtés” ugyanis változatlanul érvényben van, a magyar történelem „rendszerátváltás” utáni szakaszában is, amelytől sokan azt reméltük a nyolcvanas években, hogy olyan világ jön el majd, amelyben könnyebb lesz úrrá lenni félelmeinken, és nagyobb tér nyílik a jóakarattal által inspirált erőfeszítésre.

Nem így történt. A bibói gondolat szelid félretelése, az utópiáknak kijáró erkölcsi elismerés tapintatos vállveregetésével, plasztikusan jelzi, hogy nálunk változatlanul „meddő a nagy gerjedés”. Vagy ki lehet-e hallani akár csak egyetlen hangzatot is „a magyar ég koldus zivajából”, amely az ő eszméit visszhangozza? Hol van az a párt vagy mozgalom a kilencvenes évek Magyarországon, amely akár csak egy morzsányit is vállal a kelet-közép-európai kisállamok nyomorúságainak orvoslására tett javaslataiból? Így például a második nyilvánosságban készült BIBÓ-EMLÉKKÖNYV hajda-

ni szerzői közül az idők változásával nem kevesen beemelődtek az úgynevezett politikai és értelmiségi „mérvadó elit” soraiba (hármójukból pártvezér lett, aztán képviselők, országos, sőt az egész világra szóló hatókörű szövetségek elnökei, egyetemi tanárok, nagykövetek, a legmagasabb közjogi méltóság is a soraikból került ki), de ami Bibó halála után annak idején összehozta őket, az az eufória, amellyel megvallották vonzódásukat és oda-tartozásukat ahhoz az eszmekörhöz, magatartásbeli és politikai erkölcsöz, amelyet a „fogoly Bibó István” még a Fő utcai cellájában is rendületlenül képviselt – az nincs sehol. Szimptomatikus lehet az is, hogy „idézetségi indexe”, amely a nyolcvanas évek vége felé és a kilencvenes évek legelején szinte gejzirszerűen felszökött, és „verte” Leninét (azok jóvoltából is, akik úgy idézgették derűre-borúra, mint korábban Lenint, Lukácsot vagy Marxot, míg át nem nyergeltek Nietzsche és Heideggerre). Napjainkban ez a mutató a média által „politológusokká” felhabosított kávéházi (párt)Konrádok körében visszaállt a nullára. Legfeljebb annyit szokás megállapítani róla, hogy bár erkölcsileg megkérdőjelezhetetlen a személye, a kompromisszumkeresés közben mindvégig lojális, baloldali pozícióból próbált szinte a kollaborálásig menően alkudozni.

A „*tűlfeszült lényeglátókkal*” és a „*hamis realitákkal*” szemben nem feledkezett meg a *valódi* történelmi és társadalmi *realitásokról* s arról az erkölcsi imperativusról, hogy aki az egész társadalom jó működésére ügyelve kíván diagnózisokat felállítani és terápiás javaslatokat tenni, annak *minden ember* életlehetőségével számolnia kell, mert ellenkező esetben változatos módokon ugyan, de minden hatalom arra a sorsra jut, mint a létezett szocializmus proletárdiktatúrája.

A prolongált Bibó-felejtés legerősebb mozgatórugója minden jel szerint az „*eszmévé finomult*” 1956-os magyar forradalom követeléseinek elutasítása. Nem mindenestül persze, csupán két alapvető vonatkozásban: a társadalmi-szociális igazságtevés és a nemzeti szabadság követelését illetően. A Varsói Szerződés helyébe lépett multinacionális tőkének ugyanis mindkettő útjában áll, s háborúzik is ellene, csakhogy nem T-34-esekkel, mert „*A hadviselés itt ma más. / A hős a kardot ki se rántja.*

/ Bankó a bombarobbanás / s mint fillér száll szét szilánkja.” (GYÖNYÖRÚT LÁTTAM.) József Attila vízióját most tölti föl a magyar történelem a hétköznapi szomorú igazságával.

Mintha a populista demagógia és a romantikus-avitt nacionalizmus veszedelme kísértene a „harmadik út teoretikusának” a gondolataiban és a magyar forradalom emlékében: a Bibó körül manapság felburjánzó fanyalgásnak ez az inszINUÁCIÓ az okozója, ezért nem lehet belőle ezután sem „*a Holnap hőse*”. De ez a könyv, amelyet az 1956-os Intézet jóvoltából negyven esztendővel a forradalom után a kezünkbe vehetünk, abban erősítheti meg olvasóját, hogy Bibó – ismét csak Adyval szólva – „*fény-ember*” volt, de „*ködbé bújva*”. Kényszerűségből, mert körülményei és sorsa erre kárhoztatták. Alakját, magatartását, jellemének gyémántfényét, eszméit és reményeit a neve alatt megjelent tanulmányai mellett voltaképpen a pufajkás politikai rendőrség jegyzőkönyvei őrzik a leghitelesebben hálás utókora számára, s ez mindenesetre elgondolkodtató. Sovány vigasz, hogy ilyen körülmények között legalább az ideológiák szélkakasai és eszmeakARRIERISTÁI leváltak róla, s csak azok foglalkoznak vele, akiket minden csalódás ellenére belső kényszer fordít a bibói utópiában megtestesülő igazság és erkölcsi igény felé. „Számottevő társadalmi erőknék” tehát változatlanul nem mozgatója ma sem.

Domokos Mátyás

MÁNDY IVÁN ÉS KORA

*Mándy Iván: A légyvadász
Osiris, 1996. 118 oldal, 580 Ft*

1. (kismester – nagymester) A Mándy-életművet lezáró kötet hátsó borítójának szövege a következő mondattal indul. „A LÉGYVADÁSZ a kortársi próza nagymesterének életében írt utolsó novelláit gyűjti egybe.” Margócsy István meg ezzel indítja a *Holmi* Mándy-összeállítá-